

הישרדות הספרות היוונית והרומית

מעין מזור

תקציר

העולם היווני והרומי השאיר אחריו מתנה גדולה: ספרות קלאסית ענפה ועשירה הנוכחת גם כיום במחקר ובאמנויות השונות. סיפור הישרדותה של הספרות היוונית והרומית כרוך בתהליכים היסטוריים ובשינויים טכנולוגיים שחלו בהיסטוריה של הספר. גם מקריות ומזל שיחקו תפקיד בהישרדות הספרות הקלאסית. גילוייה המחודש בתקופת הרנסנס תרם רבות לשימורם של טקסטים ועורר מחקר ענף של כתבי היד העתיקים שנמשך גם כיום.

מילות מפתח: ספרות יוונית ורומית, ספרות קלאסית, כתבי יד, היסטוריה של הספר, פפירוס, קודקס, דפוס.

מבוא

במסורת הלימודים הקלאסיים נודעו לשפה ולספרות מקום של כבוד – זו האמת הגדולה הראשונה של העולם הקלאסי. היוונים הקדימו בכך את הרומים, משום שהספרות היוונית נכתבה כ-500 שנה לפני הספרות הרומית. תחילתה של הספרות היוונית, ובעקבותיה מסורת הספרות המערבית, בשני האפוסים הגדולים של הומרוס: **האיליאדה והאודיסאה**. שתי היצירות הגדולות האלה נולדו באזור החוף המערבי של אסיה הקטנה (טורקיה של ימינו), ומשערים שהועלו על הכתב בערך 700 שנה לפני הספירה. האפוסים האלה, ואחרים שלא הגיעו אלינו, נפוצו ברחבי יוון במאות 700-500 לפסה"נ, התקופה שנוהגים לכנותה "ארכאית". זו התקופה שבה פעלו גם משוררים ליריים כמו ספפו (Sappho),

ובמהלכה החלה להתפתח הפילוסופיה היוונית עם דמויות כמו תאלס והרקליטוס. הספרות היוונית הוסיפה לשגשג ולפרוח למלא תפארתה גם בתקופה הקלאסית – בשנים 500-323 לפסה"נ (שנת מותו של אלכסנדר הגדול) – עם שמות גדולים כמו אייסקילוס, סופוקלס, אוריפידס, אריסטופנס, הרודוטוס, תוקידידס, אפלטון ואריסטו. מאז נמשכת מסורת זו שעל כנפיה הגיעה הספרות היוונית עד אלינו. הספרות הרומית, לעומת זאת, לא הותירה חותם לדורות עד הופעתו של פלאוטוס כותב הקומדיות במאה השנייה לפסה"נ. אך עוד כמאה שנים עברו עד לתור הזהב שלה במאה הראשונה לפסה"נ, בתקופת הרפובליקה הרומית. לאותה תקופה שייכים סופרים ומשוררים כמו לוקרטיוס, קטולוס, יוליוס קיסר, הורטיוס, ורגיליוס, אובידיוס, ליוויס וקיקרו. אחר כך, בתחילת תקופת הקיסרים במאה הראשונה לספירה, הגיע "תור הכסף" של הספרות הלטינית, עם מחברים כמו פליניוס, סנקה, מרטיאליס, טקיטוס ויובנאליס. האמת השנייה הגדולה של העולם הקלאסי היא שהספרות הרומית, ולמעשה רוב רכיבי התרבות הרומית, מבוססים על התרבות היוונית. אף שהחל במאה השמינית לפסה"נ ישבו היוונים בדרום איטליה, לרומים כמעט לא היה אתם מגע עד המאה השלישית לפסה"נ. אבל מהרגע שבו נוצר מגע בין הרומים ליוונים עברה התרבות הרומית שינוי דרמטי. ההשפעה של המפגש הזה על רומא הייתה אדירה, וכבר במאה הראשונה לפסה"נ נתן לה המשורר הרומי הוראטיוס ביטוי פיוטי מדויק:

Graecia capta ferum victorem cepit et artes / intulit
agresti Latio (Hor. *Epist.* 2.1.156).

[יוון הכבושה כבשה את מנצחה האכזרי, אך היא שהציגה את
האמנויות ללטיים הפראית.]

בתקופתו של הוראטיוס כבר הייתה רומא אימפריה פוליטית ותרבותית, וכך היה לכל אורך תקופת הרפובליקה והקיסרות הרומית. אבל המגע ההדוק עם היוונים שימש זרז להתפתחות הספרות הרומית. הרומים שכללו את כתבי היוונים על ידי חיקוי היצירות היווניות. לעתים הם תרגמו יצירות שלמות והתייחסו אליהן כאל יצירות שלהם. אך נוסף על החיקוי והתרגום של הספרות היוונית הם גם פיתחו את המודלים היווניים שעליהם נשענו, ובכך היו לחוליית מעבר ששימרה את התרבות היוונית הקדומה אך בה בעת יצרה משהו משל עצמה. הרומים לא ראו פסול בחיקוי; הם היו פתוחים לקבל את התרבות של אחרים והכירו

בעליונותה של התרבות היוונית. המונח *plagiarius* – שמשמעותו במקור היא "בוזז", "חוטף" – הופיע לראשונה במשמעות "גנבה ספרותית" רק בתקופת הקיסרות הרומית המאוחרת; המושג לא היה קיים קודם לכן כי לא ראו פסול בחיקוי היוונים ובהעתקה מהם.

הסופרים הרומים הראשונים שפעלו במאות השלישית והשנייה לפסה"נ, התקופה שבה נוצר המפגש בין התרבויות, נשענו כולם על מודלים יווניים: הקומדיות של פלאוטוס, השירה האפית של אניוס וההיסטוריה הרומית הכתובה הראשונה של קווינטוס פביוס פיקטור. לאמיתו של דבר, הספרות הראשונה שהגיעה לידינו ומוגדרת "רומית" חוברה ב-240 לפסה"נ בידי יווני בשם ליוויס אנדרוניקוס מטרנטום. אנדרוניקוס תרגם את האודיסאה ללטינית, ומהתרגום הזה שרדו 21 פרגמנטים. התרגום הוא חופשי למדי, וחלק מהשמות היווניים שונו בו לשמות לטיניים; למשל, מוזה (Mousa) היוונית הופכת אצלו לקֶמְנָה (Camena), ואודיסאוס הופך ללטינית לאוליקסס.

השפעת התרבות היוונית לא הייתה לרוחם של כל הרומים. קאטו הזקן (-234/149 לפסה"נ), למשל, תיעב את התרבות היוונית והתנגד להשפעות מבחוץ. הוא סבר שאמנות השירה אינה מכובדת, ואת העוסקים בשירה כינה "בטלנים". עיסוק זה לא היה לטעמו משום שהיה קשור להשתתפות במשתאות (פליניוס, *Naturalis Historia*, 29.13).

למרות זאת הספרות היוונית והספרות הרומית שנכתבה בהשראה היוונית היו לחלק בלתי נפרד מחיי האליטה הרומית, ותהליך זה הלך והעמיק עד המאה הראשונה לפסה"נ. אנשים כמו יוליוס קיסר וקיקרו חונכו ביוון, והקיסר אוגוסטוס עשה מאמץ גדול להבליט את החינוך התרבותי היווני שקיבל, לצד דמותו הרומית בעליל. משכילים יוונים נהרו לרומא והתפרנסו בה בכבוד בעסקי החינוך, ההוראה והתרבות. אזרחי רומא העשירים החלו לבנות לעצמם ספריות פרטיות. קיקרו, למשל, הקים ספרייה גדולה בכל אחד מהבתים שלו, וב-39 לפסה"נ הוקמה ברומא הספרייה הציבורית הראשונה.

המעבר מרפובליקה לקיסרות היה אלים וכואב, אבל משייצב אוגוסטוס את שלטונו נפתחה ברומא תקופה חדשה של שקט, שלום ויציבות, ואלו עתידים לאפיין את החיים באימפריה הרומית במאות שלאחר מכן. שקט זה תרם רבות לשימור הספרויות הקלאסיות של יוון ורומי ולחותם שהשאירו אחריהן. ב-43 לספירה, בתקופת הקיסר קלאודיוס, התפרשה האימפריה הרומית על פני שטח עצום: מבריטניה במערב ועד סוריה ויהודה במזרח, ומהריין והדנובה בצפון ועד צפון אפריקה ומצרים בדרום. בכ-500 השנים הבאות, שבהן שלטה רומא במערב,

כל מי שרצה לרכוש השכלה הקדיש את רוב זמנו ללימוד הספרות הרומית הקלאסית ועליה הוסיף את הספרות היוונית, אך השפה ועמה הספרות היוונית נזנחו בהדרגה.

לעומת זאת בחלקה המזרחי של האימפריה הרומית הוסיפה התרבות היוונית לפרוח; הספרות היוונית הייתה חלק בלתי נפרד מהחיים, יוונית הייתה שפת האדמיניסטרציה ושפת התרבות, ואילו הלטינית והספרות הרומית נזנחו. כדי להעניק לעילית המזרחית "רומא" משלהם, קבע הקיסר קונסטנטינוס (מת ב-337 לספירה) את העיר ביזנטיון כמקום מושבו החלופי והעניק לה חשיבות דומה לזו של רומא. לצורך זה הוא שינה את שם העיר לקונסטנטינופול (איסטנבול המודרנית). שמה המלא של העיר היה: "רומא החדשה, העיר קונסטנטינופול" (Nova Roma Constantinopolitana). בשנת 395 לספירה נחלקה האימפריה לשניים מבחינה מנהלתית: החצי המערבי ורומא במרכזו, והחצי המזרחי שקונסטנטינופול הייתה לבירתו. בחלק המערבי של האימפריה איימו שבטים גרמאניים על הגבולות, ואילו החלק המזרחי דובר היוונית שגשג והפך למה שאנחנו מכנים היום "האימפריה הביזנטית"¹. בחלק המזרחי נותרה רוחו של החינוך היווני איתנה עד כיבוש קונסטנטינופול על ידי הטורקים העות'מאנים ב-1453.

כיצד הגיעה לידינו הספרות הקלאסית?

רוב הידע שבידינו על היוונים והרומים מקורו ביצירות שהם כתבו ושהצליחו לשרוד עד היום. אבל כיצד שרדה הספרות היוונית והרומית, ומדוע? לשאלות אלה תשובות מספר. ראוי להדגיש שאין בידינו ולו כתב יד אחד מקורי שנכתב בידי יווני או רומי בעת העתיקה. מה ששרד והגיע אלינו הוא העתק של העתק של העתק...

ממגילות פפירוס לקודקס

בעולם העתיק נכתבו ספרים על מגילות "פפירוס" – המילה שאחד מגלגוליה המודרניים הוא paper, נייר באנגלית. הפפירוס יוצר במצרים החל ב-3000 לפסה"נ לערך מצמח ביצות הנקרא *Cyperus papyrus*, ובעברית – גומא. הצמח היה נפוץ במיוחד לאורך הנילוס. על פי השערה אחת, משמעות השם

1 כינוי שהומצא רק במאה השש עשרה בידי מלומד ששמו הירונימוס וולף.

היא "השייך לפרעה", דהיינו, ייצור הפפירוס היה כנראה חלק ממונופול מלכותי. ייצור זה מתואר בפירוט אצל פליניוס, סופר רומי בן המאה הראשונה לספירה (*Naturalis Historia*, 13.74-82). את הפפירוס הכינו על ידי חיתוך סיבי הקנים לרצועות דקות. רצועות אלו הונחו זו על זו בשתי שכבות שתי וערב שנלחצו ונדבקו יחדיו וכך יצרו דפים. הדפים יובשו בשמש והוחלקו באמצעות אבן מיוחדת. כמה דפים כאלה צורפו זה לזה וגוללו למגילה. אורכה של מגילת פפירוס היה יכול להגיע לכ-3-8 מטרים, וניתן היה לכתוב עליה כ-1,500 טורים, מספר הטורים הממוצע בטרגדיה יוונית. החומר לא היה עמיד לפגעי הזמן, ובשימוש רגיל לא שרד יותר ממאה שנה. לכן, כדי שהטקסטים ישרדו היה צורך להעתיקם מדי כמאה שנה.

בין המאה השנייה לרביעית לספירה חלה התפתחות בעלת חשיבות מכרעת בהיסטוריה של הספר ולפיכך גם בשימורם של טקסטים קלאסיים בכלל: המגילות החלו מפנות את מקומן בהדרגה לקודקס (*codex*), כלומר, לספר בצורתו המוכרת כיום – דפים של קלף המחוברים בצדם האחד. הקלף יוצר מעור של בעל חיים, בדרך כלל עז או כבש. העור עובד, נוקה, נמתח והוחלק כך שהיה אפשר לכתוב עליו. קלף יכול לשרוד זמן רב מאוד אבל ייצורו יקר. עקב זאת נהגו לעשות בו לעתים שימוש חוזר על ידי גירוד הכתוב וכתובת טקסט אחר. לתופעה הזאת קוראים "פלימפססט" (יוונית: *palimpsestos*; גירוד מחדש). בעבר ניסו חוקרים לחשוף פלימפססטים כאלה בעזרת זכוכית מגדלת ואור חזק במיוחד. היום משתמשים חוקרים בהדמיית מולטיספקטרל (*multispectral imaging*), כלומר, שימוש במצלמה מיוחדת המצלמת את הרבדים של הדיו על הקלף. באופן הזה ניתן להפיק צילום שיבליט את הטקסט שמעוניינים לקרוא, מטושטש ככל שיהיה. שיטה זו חשפה כמה טקסטים מעניינים. למשל, ספרו של קיקרו *De Republica* שרד רק הודות לחשיפת פלימפססט. קיקרו כתב את הספר במאה הראשונה לפסה"נ, ובמאה החמישית לספירה הוא הועתק לקלף שהגיע לידינו. על אותו הקלף נכתבו במאה השביעית לספירה המחשבות של אוגוסטינוס על ספר תהלים.

סיכויי ההשרדות של יצירות שלא הועתקו מפפירוס לקלף היו קטנים מאוד. גם המזל שיחק תפקיד בהשרדות טקסטים קלאסיים. במצרים נמצאו אלפי פפירוסים שנשתמרו תקופות ארוכות במיוחד עקב האקלים החם והיבש. הפפירוס המוקדם ביותר ששרד הודות לאקלים של מצרים מתוארך למאה הרביעית לפסה"נ, והיצירה המופיעה עליו היא מדינת האתונאים המיוחסת לאריסטו. היא נמצאה בחולות מצרים ב-1891 ועוררה התלהבות רבה וגם בולמוס של

חיפוש אחר פפירוסים נוספים. כך, השירים המעטים של ספפו (המאה השישית לפסה"נ) ששרדו כמעט שלא היו מוכרים לנו אלמלא נמצאו במצרים הפפירוסים שעליהם נכתבו; גם המשורר מנדרוס, שכתב קומדיות במאה הרביעית לפסה"נ באתונה, לא היה מוכר לנו כמעט אלמלא התגלו מחזות שלו על גבי פפירוסים במצרים. רוב הפפירוסים שהתגלו ופוענחו אינם מכילים בהכרח ספרות מופת אלא מסמכים מחיי היום-יום כגון חוזים, מכתבים רשמיים, צוואות, מסמכים חוקיים ורשימות שונות. עשרות אלפי פפירוסים עדיין מחכים לפענוח.

אוקסירינכוס: סיפורו של מטמון במדבר

ב-1896 חפרו שני חוקרים בריטים צעירים מאוקספורד, ברנרד גרנפל ורתור האנט (Grenfell and Hunt), תלים בכפר המצרי אל-באנאסה המוכר גם בשמו היווני אוקסירינכוס (Oxyrhynchus). ב-11 בינואר 1897 הם מצאו בחפירות את הבשורה על פי תומאס הקדוש. התלים שנחפרו התגלו ברבות הזמן כאוצר בלום שעלה על ציפיותיהם הגדולות ביותר. בפפירוסים שהתגלו נחשף במלוא תפארתו עולמם של היוונים במצרים מתקופת המלכים התלמים במאה השלישית לפסה"נ ועד התקופה הרומית. ב-1907, משסיימו את החפירות, כבר נחשפו כחצי מיליון קטעי פפירוסים, ואלו נארוזו ונשלחו למחקר וזיהוי באוניברסיטאות באירופה. כתב עת חדש שהוקדש לממצאים נוסד, ועד היום פורסמו למעלה משבעים כרכים שלו וכארבעים נוספים מתוכננים להתפרסם. ייתכן מאוד אפוא שעוד נכונו לנו הפתעות רבות מהפפירוסים שטרם פוענחו. בשנים האחרונות פורסמו למשל כמה שירים חדשים ולא מוכרים של המשוררת ספפו.

הפפירוסים מאוקסירינכוס מגלים גם את פניה היום-יומיים של שגרת היוונים במצרים: רשימות קניות, מכתבים, שטרי מכירה וקנייה, צוואות, חוזי הלוואות, צווים מנהלתיים – כל אלו חושפים עולם מרתק לא פחות מן הספרות הגבוהה. כך למשל, חלק מהפפירוסים מעידים על מגוון בעלי המקצוע במצרים, ומהם ניתן ללמוד הרבה על אורח החיים בתקופה. מתוך בעלי המקצוע מוזכרים דיגים, מוכרי ירקות, בנאים, נגרים, אורגים, צובעי בדים ואפילו בנקאים.

אפשרות נוספת לכתובה כבר בזמן הקדום הייתה על גבי לוחות עץ מצופים בשעווה. אמצעי זה שימש לכתובת מכתבים, תרגולי כתיבה ורשימות שונות. הרומים הרחיבו את השימוש בו, והם גם אלה שהחלו להשתמש בדפי הקלף לכתובה במקום בלוחות העץ, אך לקח זמן רב עד שהקלף קיבל מבנה של ספר. המעבר לקלף משמעותי מאוד, שכן היה צורך להעתיק יצירות ממגילות לנייר קלף; ובפעם הראשונה נאלצה הספרות הקלאסית לעמוד במבחן המעבר בין שתי

השיטות, ובמקרים רבים לא הועתקו על קלף כתביו של סופר שלא היה פופולרי. הנוצרים הם שהיו אחראים למהפך הזה – משהפכו להיות כוח שלטוני וחברתי משמעותי, הם עשו כל שביכולתם כדי להפיץ את הברית החדשה. ואולם בד בבד הועתקו גם היצירות הקלאסיות ותפוצת הספרות גדלה. משערים היום שעד המאה הרביעית לספירה לערך נשמר במלואו הקורפוס השלם של הספרות הקלאסית הלטינית והיוונית. לאחר מכן עבר החינוך בהדרגה לידי הכנסייה, ובעקבות זאת הפסיקו להעתיק את כלל הספרות הקלאסית כדבר שבשגרה. היצירות שהוסיפו להיות מועתקות נבחרו רק מסיבות חינוכיות, ובתנאי שתאמו את ערכי הנצרות. זו הסיבה שיש בידינו היום רק שבע טרגדיות של אייסכילוס (מתוך כתשעים) ושבע טרגדיות של סופוקלס (מתוך כ-120) – אלו היו המחזות שבהם בחר הממסד החינוכי והן אלה שנלמדו בבתי הספר. כך, רק במקרה הגיעו לידינו 19 מחזות של אוריפידס (מתוך כתשעים), הודות למלומד יווני בן המאה הארבע עשרה, דמטריוס טריקליניוס שמו, שהצליח למצוא בספרייה ביזנטית תשע טרגדיות נוספות על אלה שהיו מוכרות בימי הביניים.

אמנם הנוצרים לא התלהבו מהפצת הספרות האלילית, אבל יצירות רבות עברו את המחסום הזה, ולמרות האיסור והקושי שנבע מן ההבדלים בהשקפות היו בכל זאת נזירים שהעתיקו גם יצירות שלא היו לטעם הכנסייה. דרך אחת של הנוצרים להתמודד עם ספרות פגנית הייתה לפרש אותה מחדש ברוח הנצרות. דוגמה מפורסמת היא הפירוש שנתנו מחברים נוצרים לאקלוגה הרביעית של ורגיליוס. ה"אקלוגות" (*Ecloge*) הן אוסף שירים שכתב ורגיליוס במאה הראשונה לפסה"נ. האקלוגה הרביעית, שחוברת בשנת 40 לפסה"נ לערך, מבשרת את לידתו של ילד פלאי לבתולה אשר יחזיר לאנושות את תקופת "גן עדן" או "תור הזהב". אקלוגה זו נתנה ביטוי לכיסופים העזים של הרומים בני התקופה לשלום אחרי כמעט מאה שנים של מלחמות אזרחים חוזרות ונשנות. הנוצרים הקדומים טענו כי השיר משקף נבואה בדבר הולדת ישו המשיח. אין ספק שיצירות ורגיליוס כולן זכו להשתמר בימי הביניים בזכות אקלוגה זו, שאף כונתה "משיחית". כך "סלחו" הנוצרים לוורגיליוס על היותו עובד אלילים.

דוגמה אחרת ממחישה את הקושי של הנוצרים המוקדמים ליישב בין חיבתם לספרות הפגנית לאמונתם הנוצרית. הירונימוס "הקדוש", שמוכר לנו בעיקר כמתרגם התנ"ך ללטינית (הוולגטה; 404 לספירה), אהב מאוד את הסופרים הפגנים. ביצירתו איגרות (*Epistulae*) כתב שכאשר היה חולה חלם שהובהל אל שופט, וזה שאל אותו מהו. "נוצרי", הוא השיב. "לא", אמר השופט, "אתה קיקרוני [כלומר חסידו של קיקרו] ולא נוצרי, משום שהלב שלך נמצא היכן

שהאוצר שלך נמצא". הירונימוס אחוז האימה זעק, "אלי, אם אי פעם אחזיק באמתחתי ספרי חולין, אם אי פעם אקרא בהם, תהיה זו התכחשות לשמך" ("איגרת" 30.22; נכתבה ב-374 לספירה בערך). לטענתו, לא קרא שוב ספרות קלאסית ב-15 השנים הבאות. באיגרת 70 היה ליברלי יותר והזכיר שגם משה, הנביאים ופאולוס קראו ספרות פגנית. עוד הוא טען שהספרות הפגנית יכולה לשרת את הנצרות בכל מיני דרכים. לדעה זו היו שותפים גם נוצרים אחרים שסברו כי ניתן לדון בכמה מהרעיונות החדשים של האמונה החדשה במונחים מושאלים מהפילוסופים הקלאסיים, בעיקר אפלטון והסטואים.

מה קרה לספרות היוונית במערב הלטיני?

מעט מאוד מהספרות היוונית והרומית שרד. האובדן נעוץ בכך שעד אמצע המאה הראשונה לפסה"נ לא היו ברומא ספריות ציבוריות, מלומדים לא כתבו פרשנויות ליצירות ספרות ולא התקיים מסחר בספרים. ספרים שימשו בעיקר ללימוד, וההמונים נחשפו לטקסטים באקראי, לפעמים כשמחזות הועלו על במה. רק באמצע המאה הראשונה לפסה"נ ייסד גאיוס אסיניוס (Asinius) ברומא את הספרייה הראשונה. לקראת סוף תקופת הרפובליקה פרח המסחר בספרים, ובמקורות כבר מוזכרים שמות של כמה סוחרי ספרים. אוגוסטוס הקים שתי ספריות ציבוריות במרכז רומא, האחת בשנת 28 לפסה"נ והשנייה כמה שנים אחר כך. ידוע כי בתקופת הקיסרות המאוחרת היו ברומא 26 ספריות ציבוריות; כלומר, לציבור המעוניין בכך כבר הייתה גישה חופשית לספרים.

הייתה שכבה שלטונית שהחזיקה ספריות פרטיות ובהן יצירות של סופרים ומשוררים. לאנשים אלו היו גם האמצעים להעתיק ספרים, שכן ההעתקה נעשתה ביד על ידי עבדים משכילים. ברומא היו אפוא מעטים שהחזיקו ספרים משלהם, ובכך תרמו להישרדות הספרות הרומית הקדומה.

עד המאה השלישית לספירה היה צריך כל רומי שרצה להתוודע לפילוסופיה ולספרות לדעת יוונית, אך כאשר ירדה הקיסרות מגדולתה, גם ידיעת היוונית ירדה מגדולתה. למן המאה החמישית לספירה ידעו מעט מאוד אנשי ספרות בחלק המערבי של האימפריה הרומית יוונית, ובימי הביניים מספרם פחת עוד יותר. שפת התרבות הייתה לטינית. אמנם אנשי הספרות הרומית ניסו להעביר ללטינית חלקים נבחרים מהספרות היוונית, אבל מרבית הספרות לא תורגמה, ואחרי שבעולם המערבי הפסיקו לקרוא יוונית, נותרו חלקים נכבדים ממנה לא ידועים. כך למשל, האיליאדה לא תורגמה ללטינית וגם כתביו של הסודוס. משכילים בימי הביניים לא הכירו אפוא את מרבית הספרות העתיקה, פשוט

כי לא הייתה בנמצא. כאמור, רוב היצירות שנכתבו בלטינית לא נלמדו במערכת החינוך שנשלטה על ידי הכנסייה, ומן הספרות היוונית נותר עוד פחות, כי מעטים קראו יוונית. אך כמה מהכתבים המדעיים היווניים שהועתקו ללטינית נקראו בכל זאת על ידי משכילים בימי הביניים. את הפילוסופיה של אפלטון כמעט שלא הכירו משום שלא תורגמה ללטינית; ומן הפילוסופיה של אריסטו תורגמו רק הקטגוריות – אלו עוררו פולמוסים שהניחו את היסודות למסורות פרשניות.

ואולם אף שהמערב כמעט שלא התוודע לעולם היווני כשפסקה היוונית להיות בו שפת הדיבור והכתיבה, התרבות היוונית הוסיפה להתקיים באזור המזרחי של הים התיכון, שבו נשארה היוונית שפת הדיבור. שם גם השתמר חלק גדול מהספרות היוונית העתיקה.

העולם הערבי הוא שתתם להחזרת הספרות היוונית למערב. במאה השביעית לספירה עלה האסלאם והתפשט במהירות עצומה לכיוון מזרח ומערב. באזורים שבהם נמצאות היום עיראק, סוריה ומצרים, נתקלו הערבים בתרגומים מיוונית לסורית של טקסטים מתמטיים, אסטרונומיים, פילוסופיים ורפואיים. הערבים התרשמו מהם מאוד, ומלומדים ערבים החלו לתרגם את היצירות הללו מסורית, ואחר כך מיוונית, לערבית וגם הוסיפו להן פירושים. בקרב המחברים שתורגמו ופורשו היו אפלטון, אריסטו, היפוקרטס, גלנוס, אוקלידס, ארכימדס ורבים אחרים.

היצירות האלה תורגמו בהמשך ללטינית וכך נחשפו אליהם לבסוף גם במערב. ספרד, שנכבשה על ידי הערבים במאה השמינית לספירה, הייתה נקודת מעבר חשובה של יצירות כאלה למערב. אחת הדמויות החשובות בסיפור זה היה קונסטנטינוס, מתרגם שחי בצפון אפריקה במאה האחת עשרה. הוא נסע למזרח והתיישב לבסוף בסלרנו כשבאמתחתו הכתבים העיקריים של רופאים ערבים, המבוססים כולם על כתבי היפוקרטס, ושם תרגם אותם ללטינית. התרגום הביא להתרגשות גדולה ולדרישה לתרגומים נוספים. אזכיר בהקשר זה שהספרות הערבית הגיעו לאירופה במאה התשיעית דרך תרגום ללטינית של ספר אלגברה שכתב אל-ח'ווארזמי. מקור המילה "אלגברה" במילה הערבית אל-ג'בר, שפירושה "חיבור". בלטינית שונה המונח ל-*algorismus*, ומכאן המונח "אלגוריתם" – מערכת המספור העשרונית בספרות ערביות.

תומס אקווינס (1224-1274), למשל, הכיר את כתבי אריסטו בגרסה הלטינית שתורגמה מערבית. בערך בתקופה הזאת החלו מלומדים מהעולם הביזנטי להגר למערב וכך התגלגלו למערב טקסטים מקוריים ביוונית, והם תורגמו ללטינית.

בעקבות זאת נודע למספר גדל והולך של משכילים במערב שבעולם הביזנטי יש ידע מעניין וחשוב במדעים ובפילוסופיה. גורם נוסף למעבר של כתבי יד למערב היה נפילת האימפריה הרומית הביזנטית במזרח. העות'מאנים כבשו את קונסטנטינופול ב-1453 והעניקו לה את השם איסטנבול. כדי לשמור על כתבי היד היווניים מפני העות'מאנים, העבירו מלומדים וסוחרים ספרים חלק מכתבי היד למערב ובמיוחד לאיטליה ומכרו אותם שם.

תהליך זה תרם בין השאר לרנסנס האיטלקי: אנשי המערב החלו לקרוא תרגומים של כתבי היפוקרטס ואת הכתבים הפוליטיים של אריסטו, ואלו גילו לפנייהם עולם חדש. הם הבינו שהפילוסופיה יכולה לעסוק גם בנושאים מעולם הטבע. אנשי כמורה לטינים שחיו במזרח החלו לתרגם כתבים יווניים. מלומדים יוונים ששמעו על ההתעניינות שעוררו הספרות והתרבות היווניות באיטליה ובצרפת הגיעו למערב והחלו ללמד יונית. כך החלה הגירה של מלומדים מן המזרח לאיטליה ולצרפת. רק אז חזרו לעיין בכתבי היד היווניים הקלאסיים בשפתם המקורית. לכך יש להוסיף את מהפכת הדפוס, שהביאה לתפוצה גדולה יותר של הספרות היוונית. כל מחבר עתיק שכתב יד משלו שרד עד המאה החמש עשרה ומהפכת הדפוס, שרד והגיע גם עד ימינו. אבל ידוע על כמה כתבי יד מן המאה העשירית שלא הצליחו לשרוד עד המאה החמש עשרה ואבדו לנצח. לדוגמה, כשכבשו הפרנקים את אתונה בשנת 1205 במסע הצלב הרביעי, הם השמידו את העותק האחרון שהכיל את מרבית שיריו של קלימקוס, המשורר והמלומד היווני בן המאה השלישית לפסה"נ.

כתב היד המוקדם ביותר שהגיע לידינו מתוארך למאה החמישית לספירה, והוא מן הספרות הלטינית דווקא. כתב היד המוקדם ביותר של סופוקלס, למשל, מתוארך ל-950 לספירה לערך. ברחבי אירופה נמצאו בכמה ספריות (כגון אלה של פירנצה, ונציה, וינה, פריז, הוותיקן ומילאנו) כ-150 כתבי יד המכילים יצירות של סופוקלס, ואחת הסוגיות שפילולוגים חוקרים היא מה טיבו של הקשר בין כתבי היד הללו. לעומת זאת לשירה היוונית הלירית העתיקה אין מסורת של כתבי יד. כל מה שיש בידינו ממנה שרד בציטוטים שהביאו מחברים אחרים או על גבי פפירוסים. לדוגמה, מקור עיקרי לציטוטים מיצירות רבות שאבדו הוא מחבר יווני בן המאה השנייה לספירה בשם אתנאיוס, שכתב יצירה המורכבת מ-15 ספרים וכתרתה **חכמים במשתה** (יוונית: *deipnosophistai*). גיבור היצירה הוא אספן ספרים עשיר העורך משתה של כמה ימים בהשתתפות 24 מלומדים. סביב השולחן דנים המלומדים במגוון נושאים, ובהם פילוסופיה, ספרות, חוק, היסטוריה, רפואה וגם נושאים כמו זונות, בישול וסקס. הוא מזכיר כ-1,250 סופרים, מביא שמות של כאלף מחזות ומצטט יותר מעשרת אלפים טורי שירה. חלק מהשירים מצוטטים במלואם, וזהו המקור היחיד הקיים להם.

מקרה בוחן קצרצר: איך הגיעה לידינו האיליאדה?

על פי הערכות חוקרים, האיליאדה הועלתה על הכתב בפעם הראשונה בערך ב-700 לפסה"נ, אחרי כ-400 שנה שבהן הושרה בעל פה. בידינו ידיעות קלושות בלבד על האופן המדויק שבו נמסרה היצירה מדור לדור ב-150 השנים לאחר שהועלתה על הכתב (700-550 לפסה"נ בערך). בתקופה מוקדמת זו נהגו, ככל הנראה, משוררים נודדים המכונים ביוונית "רפסודים" לשיר את טורי האפוס במשקל פואטי באירועים ציבוריים. משערים שמשוררים אלה אלתרו לפעמים, שינו את הטקסט ושילבו בו מילים או טורים על פי דמיונם; קשה מאוד לאתר כיום את המקומות האלה בטקסט.

בימינו נהוג להניח שתקופה לא יציבה זו בהתגלגלות האיליאדה הסתיימה במאה השישית לפסה"נ, כאשר פיסיסטרטוס, טירן אתונה, הורה לערוך את היצירה ולפרסם טקסט רשמי ואחיד שלה. ואולם נראה שאין מקור הטקסט שנמצא בידינו היום בהוצאה מוקדמת זו, אלא בכתב יד שנוצר באלכסנדריה רק בתקופה ההלניסטית (המאה שלישית והשנייה לפסה"נ). בתקופה זו הוקמה ספרייה גדולה באלכסנדריה (נוסדה ב-280 לפסה"נ בערך), ומלומדים רבים עמלו על איסוף כתבי יד, עריכתם ושימורם. מעריכים היום שבספרייה היו 200-500 אלף מגילות פפירוסים.² בקרב המלומדים שעסקו בעריכת הטקסט של האיליאדה ידועים לנו זנודוטוס (Zenodotus) וממשיכו אריסטרכוס (Aristarchus).

לרשותם של פילולוגים מודרנים העורכים את האיליאדה עומדים אפוא ארבעה סוגי מקורות: (1) כתבי יד רבים מימי הביניים. מוכרים היום 190 כתבי יד של האיליאדה. כולם נכתבו לאחר המאה העשירית לספירה. המפורסם שבהם הוא כתב יד מהמאה העשירית המוכר בשם Venetus A; (2) פפירוסים מהעת העתיקה, 300 לפסה"נ-700 לספירה, שעליהם קטעים מתוך האפוס. 457 פפירוסים עם קטעים מתוך האיליאדה שרדו, המוקדם שבהם מתוארך למאה השלישית לפסה"נ. מאות הפפירוסים שכבר נחקרו כוללים כמעט את כל טורי האיליאדה; (3) פרשנויות בכתב של מלומדים על האיליאדה, לעתים בשולי כתב היד עצמו. הערות אלה מכונות "סכוליון" ביחיד או "סכוליה" ברבים; (4) ציטוטים מתוך האיליאדה שנמצאו אצל סופרים ומלומדים עתיקים ובמילונים מוקדמים. כל המקורות האלה יחדיו מאפשרים שחזור אמין למדי של כתב היד

2 משערים היום שיליוס קיסר גם בשוגג לשרפתה של הספרייה כשביקר במצרים ב-48-47 לפסה"נ. המקורות אינם בהירים בנוגע למידת הנזק שנגרם לה אך ככל הנראה הוא לא היה מוחלט.

שהיה נהוג לקרוא באלכסנדריה במאות השלישית-שנייה לפסה"נ, והם מעידים שגרסתו המקורית הגיעה אלינו כמעט ללא שינויים. בתקופת הרנסנס, שבה הוחייתה מחדש התרבות הקלאסית של העת העתיקה, התחיל במערב עיסוק מעמיק ושיטתי בעולם היווני והרומי. ספרות עתיקה הודפסה ויצאה לאור, והיוונית נלמדה בצד הלטינית. השפה היוונית וספרותה הפכו בהדרגה לחלק מחינוכו של כל אדם משכיל. וכך הולך העולם היווני ונהיה מוכר יותר מדור לדור ונעשים מאמצים לשחזר את ההיסטוריה העתיקה. הולכים ומתפתחים מדעים חדשים, כגון הבלשנות והארכאולוגיה, שמסייעים להבין טוב יותר את השפות העתיקות ואת אורח החיים של יוון ורומי. החל במאה החמש עשרה זכו הטקסטים העתיקים לעדנה, פורסמו מחדש פעמים רבות ותורגמו לרוב שפות העולם. ליצירות העתיקות השפעה תרבותית נרחבת ובתחומים רבים. נוסף על תיאטרון, ספרות, שירה ופילוסופיה, נמצא אותם באמנות הוויזואלית, בקולנוע, במוזיקה, בארכיטקטורה ואפילו בדיסציפלינות כמו פסיכולוגיה. וכך, אותם שרידים שנותרו והגיעו לידינו הביאו עמם תרבות שלמה שהפכה לחלק בלתי נפרד מהתרבות ומהחשיבה העכשוויות.

לקריאה נוספת

- גלוקר, יוחנן, 2011. מסילווסטר עד זקני ציון: מבוא לפילולוגיה, ירושלים: כרמל.
- Conte, Gian Biagio, 1994. *Latin Literature: A History*, trans.: Joseph B. Solodow, rev.: Don Fowler and Glenn W. Most, Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Hornblower, Simon, and Antony Spawforth (eds.), 2012. *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford: Oxford University Press (4th edition).
- Marrou, Henri Irénée, 1956. *The History of Education in Antiquity*, New York: Sheed and Ward.
- Montgomery, Watt W., 1972. *The Influence of Islam on Medieval Europe*, Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Reynolds, Leighton D., and Nigel G. Wilson, 2013. *Scribes and Scholars: a guide to the transmission of Greek and Latin literature*, Oxford: Oxford University Press (4th edition).
- Turner, Eric G., 1968. *Greek Papyri*, Princeton: Princeton University Press.

maayan.mazor@gmail.com